

UOT.546.812/24+57/87/24

SnTe-AgBiTe₂ SİSTEMİNDƏ QARŞILIQLI TƏSİRİN XARAKTERİ**İ.İ.Əliyev¹, N.B.Babanlı¹, Cem Kevser Osman², Y.Ə.Yusibov², M.H.Süleymanova¹**¹Azərbaycan Milli EA-nın M.F.Nağiyev adına Kimya Problemləri İnstitutuAZ 1143 Bakı, H.Cavid pr.29; e-mail: aliyevimir@rambler.ru²Gəncə Dövlət universiteti

Gəncə ş., Şah İsmayıl Xətai pr.,187; e-mail:info@qsu.az

DTA, MQA, RFA və EHQ üsulu ilə həmçinin sıxlığın və mikrobərkliyin ölçülməsi vasitəsilə SnTe-AgBiTe₂ sistemində kimyəvi qarşılıqlı təsirin xarakteri tədqiq edilmiş və onun faza diaqramı qurulmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, SnTe-AgBiTe₂ sistemi 715°C-dən yuxarıda SnTe-Ag₂Te-Bi₂Te₃ kvaziüçlü sisteminin kvazibinar kəsiyi olub, yuxarıtemperaturlu fasiləsiz γ-bərk məhlul sahəsi əmələ gətirir. 715 K temperaturdan aşağıda AgBiTe₂ və γ-fazanın bərkfazalı parçalanması baş verir və Bi₂Te₃ əsasında bərk məhlul və Ag₂Te –un alçaqtemperaturlu modifikasiyası əmələ gəlir.

Açar sözlər: faza diaqramı, galay-tellurid, AgBiTe₂, bərk məhlul.

Mürəkkəb tərkibli yarımkəçiricilər içərisində SnTe və AgBiTe₂ birləşmələrinin müxtəlif tərkibli ərintiləri böyük maraq kəsb edir. Məlumdur ki, IV qrup elementi olan qalay selenidli və telluridli birləşmələri və onlar arasında əmələ gələn bərk məhlullar perspektivli termoelektrik materiallar olub, texnikada enerji çeviriciləri kimi istifadə olunurlar [1-3]. Ona görə də SnTe və AgBiTe₂ arasında kimyəvi qarşılıqlı təsir zamanı alına biləcək yeni yarımkəçirici materiallar elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat [4-6]–da qurğuşun, gümüş və bismut xalkoenidlərindən ibarət kvaziüçlü sistemlər tədqiq edilmişdir. Hazırkı işin məqsədi SnTe-AgBiTe₂ sistemində kimyəvi

qarşılıqlı təsirin xarakterini öyrənməklə, yeni fazaları və bərk məhlul sahələrini müəyyən etməkdən ibarətdir.

SnTe birləşməsi 1080 K-də konqruent əriyən birləşmə olub, kubik qəfəs tipində kristallaşır və qəfəs parametri: $a = 6.063 \text{ \AA}$, sıxlığı $\rho_{\text{DİKХ}} = 6.45 \text{ q/sm}^3$ və mikrobərkliyi $H_{\mu} = 440 \text{ МПа}$ [7,8].

AgBiTe₂ birləşməsi 830 K-də konqruent əriyir və 715 K-də bərkfazalı reaksiya üzrə Ag₂Te və Bi₂Te₃-ə parçalanır. AgBiTe₂ kubik sinqoniyada kristallaşır və qəfəs parametri: $a = 6,15 \text{ \AA}$, $Z=2$, mikrobərkliyi isə 800-950 MPa arasında dəyişir [7,8].

TƏCRÜBİ HİSSƏ

SnTe-AgBiTe₂ sistemini tədqiq etmək üçün SnTe və AgBiTe₂ birləşmələri sintez edilmişdir. Bu zaman aşağıdakı təmizlikli elementlərdən istifadə edilmişdir: Sn-B4 % , In-000 və A-1 markalı tellurdan, sonuncu 7 dəfə zonalı əritmə üsulu ilə əridilməklə təmizlənmişdir.

Üçlü ərintilərin sintezi havası 10^{-2} Pa təzyiqinə kimi sorulmuş kvarts ampulada SnTe və AgBiTe₂ birləşmələrini birgə əritməklə aparılmışdır. Sintez 800-1100 K temperatur intervalında aparılmışdır.

Sintez olunmuş ərintilər 800 K-də 200 saat müddətində homogenləşdirildikdən sonra soyuq suya atılmaqla soyudulmuş və fiziki-kimyəvi analiz (DTA, RFA, MQA) metodları vasitəsilə, eləcə də sıxlığın və mikrobərkliyin ölçülməsi ilə tədqiq edilmişdir.

Nümunələrin diferensial-termiki analizi NTR-73 markalı Kurnakov pirometrində aparılmışdır. Etalon olaraq Al₂O₃ götürülmüş, qızma sürəti 10 dər/ dəq olmuşdur.

Rentgenfaza analizi D2 PHASER markalı rentgen difraktometrində aparılmışdır.

Şüalandırıcı kimi CuK_{α} katodundan və Ni-süzgəcdən istifadə edilmişdir.

Mikrobərklik ПМТ-3 markalı cihazda ölçülmüşdür. Mikroquruluş analizi МІМ-8 mikroskopunda aparılmışdır. Nümunələrin sıxlığı piknometrik üsulla təyin edilmişdir,

doldurucu kimi toluoldan istifadə edilmişdir.

(-)Ag(bərk)/Ag₄RbI₅(bərk)/Ag ərintidə (bərk)(+) tipli qatılıq dövrəsinin elektrik hərəkət qüvvəsi (EHQ) 300-400 K temperatur intervalında kompensasiya üsulu ilə rəqəmli D7-34A voltmetri ilə ölçülmüşdür [9].

NƏTİCƏLƏR VƏ ONLARIN MÜZAKİRƏSİ

SnTe-AgBiTe₂ sisteminin ərintiləri kompakt kütlə halında olub, adi soyudulma şəraitində kristal halında alınır. Sistemin ərintiləri suya, havanın oksigeninə və üzvi həlledicilərə qarşı davamlıdır. SnTe –la zəngin olan ərintilər qüvvətli turşularda (HNO₃, H₂SO₄) və qələvilərdə (NaOH, KOH) yaxşı həll olurlar. AgBiTe₂ birləşməsilə zəngin olan ərintilər isə nitrat turşusunda (HNO₃) yaxşı həll olurlar.

SnTe-AgBiTe₂ sisteminin ərintilərini homogenləşdirildikdən sonra fiziki-kimyəvi analiz metodları vasitəsilə tədqiq edilmişdir.

Diferensial-termiki analizin nəticələri göstərir ki, 0-70 mol% AgBiTe₂ intervalında ərintilərin termogramlarında iki endotermiki effektlər müşahidə olunur. 70-100 mol % AgBiTe₂ intervalında bərk məhlulun parçalanması zamanı dörd endotermiki effektlər müşahidə olunur.

SnTe-AgBiTe₂ sisteminin ərintilərinin mikroquruluş (MQA) analizi göstərir ki, ərintiləri təşkil edən fazalar tutqun olub, birləşməli şəkildə görünür. 715 K-dən yuxarıda bütün nümunələrin birləşməli olduğu müəyyən edilmişdir.

DTA və MQA analiz metodlarının nəticələrini təsdiq etmək üçün sistemin ayrı-ayrı sahəsindən olan nümunələrin rentgenfaza analizi aparılmışdır.

Müəyyən edilmişdir ki, 0-70 mol% AgBiTe₂ nümunələrin difraktoqramlarında difraksiya maksimumları demək olar ki, eynilik təşkil edir (Şək.1).

Bu nəticə isə qeyd edilən sahədə bərk

məhlulun əmələ gəldiyini göstərir. 20 və 10 mol % SnTe tərkibli nümunələrdə difraksiya maksimumları digər nümunələrin difraksiya maksimumlarından fərqlənirlər. Nəticədə müəyyən edilmişdir ki, 70-100 mol % AgBiTe₂ qatılıq intervalında bərk məhlulun parçalanması baş verir. Şəkil 2 c-də elektrik hərəkət qüvvəsinin tərkibdən asılılığı verilmişdir. Elektrik hərəkət qüvvəsinin qiyməti birləşməli sahədə tərkibdən asılı olaraq 200 mV-dan 350 mV qədər artır. 70-100 mol % AgBiTe₂ qatılıq intervalında heterogen sahədə dəyişilməz qalır və 200 mV təşkil edir.

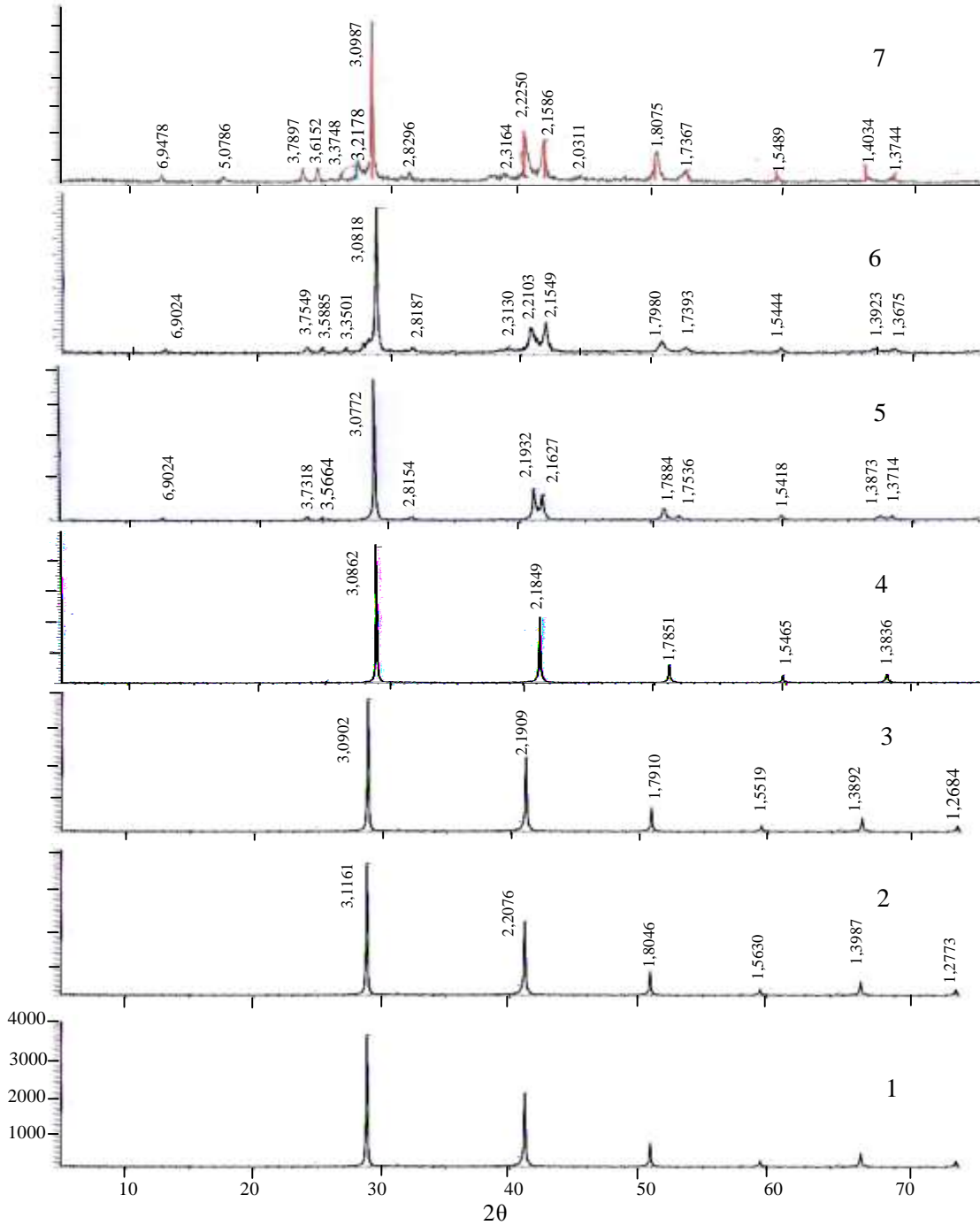
Beləliklə, rentgenfaza analizi DTA və mikroquruluş analizlərinin nəticələrini təsdiq edir.

SnTe-AgBiTe₂ sisteminin ərintilərinin mikrobərkliyi və sıxlığı tərkibdən asılı olaraq öyrənilmişdir. Sistemin ərintilərinin bir sıra fiziki-kimyəvi xassələri cədvəl 1-də verilmişdir.

SnTe-AgBiTe₂ sisteminin ərintilərinin mikrobərkliyin qrafiki şəkil 2 b-də verilmişdir. Ərintilərin mikrobərkliyinin ölçülməsi zamanı sistemdə mikrobərkliyin SnTe və AgBiTe₂ birləşmələrdən başlayaraq bərk məhlullara uyğun olaraq artır.

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi SnTe tərəfdə 0-60 mol % AgBiTe₂ qatılıq intervalında nümunələrin mikrobərkliyi (440-1000) MPa arasında dəyişir. Digər sahədə isə mikrobərkliyin qiyməti (850-1000) MPa arasında dəyişir.

Nəhayət, kompleks fiziki-kimyəvi analiz metodların nəticələrinə əsasən SnTe-AgBiTe₂ sisteminin hal diaqramı qurulmuşdur (şək.2a).

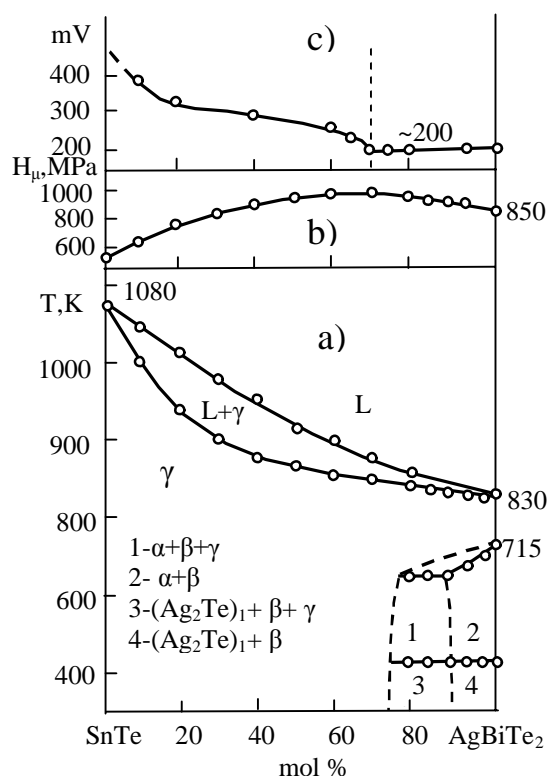

Şək.1. SnTe- AgBiTe₂ sisteminin ərintilərinin difraktoqramları.
1-SnTe, 2-80, 3-60, 4-40, 5-20, 6-10 mol % SnTe, 7- AgBiTe₂.

Cədvəl 1. SnTe-AgBiTe₂ sisteminin ərintilərinin tərkibi, DTA, sıxlıqlarının, mikrobərkliklərinin və EHQ –nin ölçmələrinin nəticələri

Tərkib, mol %		Termiki qızma effekti, K	Sıxlıq, q/sm ³	Mikrobərklik, MPa	E, mV(300 K)
SnTe-	AgBiTe ₂			P=0.15 N	
100	0,0	1080	6.45	500	
90	10	1000,1040	6.50	630	300

80	20	980,1015	6.60	700	320
70	30	900,975	6.73	800	
60	40	880,950	6.88	820	290
50	50	870,920	7.06	880	
40	60	860,890	7.15	1000	252
30	70	850,880	7.20	1000	200
20	80	625,840,860	7.28	980	200
15	85	410,625,835	7.35	950	
10	90	410,630,835	7.40	930	200
3.0	97	410,640,830	7.50	870	
1.0	99	410,640,830	7.58	860	
0.0	100	830	7.58	850	200

Şək.2. SnTe-AgBiTe₂ sisteminin faza diaqramı.

Şək. 2 a-dən görüldüyü kimi SnTe-AgBiTe₂ sistemi 715 K-dən yuxarıda kvazibinar olub, fasiləsiz bərk məhlul əmələ gətirir. Sistemdə 715 K temperaturdan aşağıda, 30-100 mol % AgBiTe₂ sahədə isə diaqramdan

görüldüyü kimi 1-1- $\alpha+\beta+\gamma$, 2- $\alpha+\beta$, 3- $(\text{Ag}_2\text{Te})_{1+}+\beta+\gamma$, 4- $(\text{Ag}_2\text{Te})_{1+}+\beta$ fazalı sahələrin əmələgəlməsi baş verir (burada 1 indeksi alçaqtemperaturlu modifikasiyanı göstərir).

ƏDƏBİYYAT

1. Шевельков А.В. Химические аспекты создания термоэлектрических материалов. // Успехи химии. 2008. т.77. № 1.С.3-21.
2. Шелимова Л.Е., Карпинский О.Г., Константинов П.П. и др. Структура и термоэлектрические свойства слоистых соединений в системах Ge(Sn,Pb)Te-Bi₂Te₃. // Неорган. материалы. 2004. т.40. №5. С.530-540.
3. Миколайчук А.Г., Френк В.М. Структура и электрические свойства эпитаксиальных пленок халькогенидов олова. // ФТТ. 1969. т.11. № 9. С. 2520-2525.
4. Бабанлы Н.Б., Алиев И.И., Бабанлы К.Н., Юсубов Ю.А. Фазовые равновесия в системе Ag₂Te-PbTe-Bi₂Te₃. // Журн. неорган.химии. 2011. Т.56. № 9. С.1547-1553.
5. Бабанлы Н.Б., Бабанлы К.Н., Алиев И.И. Новые нестехиометрические фазы в системах Ag₂X-PbX-Bi₂X₃(X=Se,Te). //Тезисы Международной научно-технической конференции «Функциональные и конструкционные материалы». Донецк, 19-21 октября 2009. С.20.
6. Алиев И.И., Бабанлы К. Н., Бабанлы Н.Б. Твердые растворы системы Ag₂Se-PbSe-Bi₂Te₃ // Изв. РАН. Неорган. материалы. 2008. т.44. №11. С. 1310-1313.
7. Хансен М., Андерко К. Структуры двойных сплавов. М.: Металлургиздат. 1962. Т. 1-2. 1488 с.
8. Справочник. Физико-химические свойства полупроводниковых веществ. Изд. «Наука». Москва. 1979. 399с.
9. Бабанлы М.Б., Машадиева Л.Ф., Велиева Г.М. и др. // Электрохимия. 2009. Т.45. №4. С.424-427.

ХАРАКТЕР ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В СИСТЕМЕ SnTe-AgBiTe₂

И.И.Алиев, Н.Б.Бабанлы, Джем Кевсер Осман, Ю.А.Юсубов, М.Г.Сулейманова

Методами ДТА, МСА, РФА, определением плотности и микротвердости, а также измерением ЭДС концентрационных цепей с твердым электролитом Ag₄RbI₅ изучен характер химического взаимодействия в системе SnTe-AgBiTe₂ и построена ее диаграмма состояния. Установлено, что выше температуре 715 К разрез SnTe-AgBiTe₂ является частично квазибинарным сечением квазитройной системы SnTe-Ag₂Te-Bi₂Te₃ и характеризуется образованием непрерывной высокотемпературной области твердых растворов (γ-фаза). Ниже температуры 715 К происходит твердофазный распад AgBiTe₂ и γ-твердых растворов с образованием твердой фазы на основе Bi₂Te₃ и низкотемпературной модификации Ag₂Te.

Ключевые слова: фазовая диаграмма, теллурид олова, AgBiTe₂, твердые растворы.

NATURE OF INTERACTION IN THE SnTe- AgBiTe₂ SYSTEM

I.I.Aliyev, N.B.Babanly, Cem Kevser Osman, Yu.A.Yusibov, M.H.Suleymanova

Using methods of DTA, MSA, RFA, determination of density and micro-hardness and measurement of EMF of circuits concentration with solid electrolyte, authors analyzed the nature of chemical interaction in the SnTeAgBiTe₂ system and built a state diagram. It found that at temperature above 715 K the section SnTe-AgBiTe is partially quasi-binary section of quasiternary SnTe-Ag₂Te-Bi₂Te₃ system which is characterized by the formation of continuous high temperature area of solid solutions (a γ-phase). As the temperature drops below T ≤ 715 K, AgBiTe₂, there occurs a hard-phase dissolution of AgBiTe₂ and γ-solid solutions to form a hard phase on the basis of Bi₂Te₃ and low temperature modification of Ag₂Te.

Keywords: phase diagram, tin telluride, AgBiTe₂, solid solutions.

Redaksiyaya daxil olub 19.07.2013.